

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

А.О. Ақжігітова*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
(E-mail: akkibat.kaznu@mail.ru)**М. Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі
есімшелер және олардың адъективтенген, заттанған тұлғалары**

Аңдатпа. Қазақ тілінің қалыптасып, даму тарихын зерттеуде көне, орта түркі ескерткіштерінің алатын орны ерекше. М. Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі тілдік тұлғаларды зерттеу, зерделеу – бүгінгі таңдағы өзекті мәселелердің бірі. Бұл еңбек әдебиет, тарих төңірегінде кеңінен зерттелгенімен, лингвистикалық, қазақ тіл білімі теориясы тұрғысынан толық зерттеліп болған жоқ. Сондықтан бүгінгі мақаламызда М. Қашқари «Сөздігіндегі» есімшелер және олардың адъективтенген, заттанған тұлғалары талданды. Бұл тақырып қазақ тіл білімінде алғаш рет сөз болып отыр. Мақаланың негізгі мақсаты – орта түркі жазба ескерткіші саналатын М. Қашқаридің «Сөздігіндегі» есімшелерге тоқталып, олардың заттық, сындық мәнін, қолданыста берілу жолдарын анықтау. Осы мақсатқа жету жолында мақалада ХІ ғасырда қолданысқа түскен есімшелер тобы тарихи грамматика негізінде жүйеленіп, предикаттық және атрибуттық мәндері анықталды.

Түйін сөздер: М.Қашқари, «Диуани лұғат-ит-түрк», етістік, есімше, адъективация, субстантивация, сөзжасам

DOI:

Түсті: 13.08.2024; Мақұлданды: 19.09.2024; Онлайн қолжетімді: 5.12.2024.

ХІ-ХІІ ғасырлардағы орта түркі ескерткіштерде етістіктің ірі сөз табы ретінде ерекшеленіп, тіл білімі ғалымдарының назарын аударғаны бәрімізге айқын. Оның себебі сол кездің өзінде етістіктің семантикалық және функционалдық қызметі, етістіктің шақ, рай, етіс, жақ категориялары мен ерекше түрлері белсенді қолданыста болды. Ғалым еңбегінде түрік тайпаларының тілдерін тұңғыш рет салыстырмалы талдау әдісімен түсіндіріп, араб тілін жетік білгендіктен, араб тілінің заңдылықтарына салып, келелі зерттеу жүргізеді. М. Қашқари өзінің кіріспе бөлімінде зерттеу еңбегін сегіз кітапқа жіктегенін, тек қолданылатын сөздер тізбегін назарға алғанын айтады. Түрік (түркі) тілінің заңдылықтарымен араб тілінің ұстанымдарын қатар қоя отырып, түрік тілінде род категориясы жоқ екенін алғаш жазады. Сондай-ақ, өзі жіктеген әр кітабында «есімдер» мен «етістіктер» деп бөліп қарастырады. Осы тұстан ғалымның тілдегі етістіктердің рөлін, маңызын, ауқымдылығын аңғарып, терең зерттеу жүргізгеніне көз жеткіземіз. Сондықтан орта ғасырдың көрнекті өкілі, лингвист ғалым М. Қашқаридің «Сөздігінде» етістіктердің жақтары, шақтары т.б. категориялары ғылыми түрде көрініс табуы заңды.

М. Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» сөздігі дүние жүзі ғалымдарының назарын ертеден-ақ аударған. Атап айтқанда, неміс ғалымы К. Броккельман алғашқылардың бірі болып аталмыш еңбекті зерттеуде үлкен үлес қосса, түрік ғалымы Бесім Аталай түрік тіліндегі ғылыми аудармасын жасап, зерттеушілердің негізгі аударма ретінде ден қоятын бірден бір басылым нұсқасы ретінде танылды. Ал қазақ тілінде А. Егеубаев, Қ. Бекетаев, Ә. Ибатов аударып, М. Қашқаридің басқа да еңбектерін халыққа ұсынғаны белгілі.

«Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегін әртүрлі аспектіде зерттеушілер қатары көп. Ал

тілдік тұрғыдан зерттеушілер қатарына В.В. Бартольд, В.А. Гордлевский, Т.А. Боровков, А.Н. Кононов, М.Ш. Шералиев, А.М. Демирчизаде, Т.М. Гарипов, В.И. Асланов, Ш. Шукуров, Х.Г. Нигматов, Ә.И. Фазылов т.б. ғалымдар, қазақ тіл білімінде Н.Т. Сауранбаев, С.А. Аманжолов, А.Н. Ысқақов, Ғ.Ғ. Мұсабаев, Ә. Құрысжанов, М. Томанов, А.Б. Салқынбай, Б.Д. Шағырова, М.Ә. Жүнісова еңбектерін атауға болады.

М. Қашқари түркі тіліндегі етістіктің өзіндік ерекшеліктеріне, белгілі түр-тұлғасына зер салып, алғаш сөз қозғаған. Соның ішінде етістіктің болымды, болымсыздығы, салт және сабақтылығы туралы кеңінен сөз еткен. Сондай-ақ, шақ категориясының жасалуы мен мезгілдік қатынасы, райы да ғалым сөздігінен айқын көрінеді. «Сөздікте» келтірілген етістіктердің басым көпшілігі жедел өткен шақтың жұрнақтары арқылы берілген. Мысалы, «Сәлім етістіктер кітабында» (ауд. «Екі әріптілер бөлімі») «тапды – тапды: табынды, қызмет етті; тапды: тапты» немесе «шарды – шапды: шапты, жүзді, ұрды, сылады» деген жедел өткен шақтың формасын көруге болады [1]. М. Қашқаридің айтуы бойынша, кейбір тайпа, руларда -дуқ/-туқ жұрнақтары жақтық, көптік тұлғамен байланыссыз өткен шақтық тұлғаны білдірген. Ал келер шақтың басты көрсеткіші ретінде -р жұрнағы аталады. Ал етістіктің осы шағы мен нақ осы шағы туралы көп мәлімет берілмеген. Бірақ айта кететін мәселе, сол тұста шақтық қолданыс сирек болғандықтан, ғалым «шақ» терминін пайдаланбаған. Етістіктің шақ категориясы туралы мәліметтің толық болмауы сондықтан болса керек.

Ал бүгінгі мақаламыздың тақырыбына арқау болған етістіктің ерекше түрі болып саналатын есімшелер туралы «Түрік сөздігінде» азды-көпті ақпарат берілген. Бірақ көсемше формаларына қатысты пікір жоқтың қасы. Ғалым есімше туралы сөз қозғағанда, оның осы бапта және өзге баптардың барлығында білдіретін мағынасына қарай бес түрге бөлінетінін айтады. Автор «шақ» терминін қолданбағандықтан, «бап» деп қолданғанын да айта кету керек. Өткен шақтық есімшенің «істің ұзаққа созылатын, дүркінділік мән» беретін сипатын, істің тындырылғанын білдіретін сипатын, келер шақтық есімшенің іс-әрекеттің мақсатты, ниетті түрде орындалатынын айтқан. М. Қашқари атаған өткен шақ есімшесі қазіргі қазақ тілінде -ған, -ген, -қан, -кен жұрнақтары ретінде қолданылады. Еңбекте «Күлген ер: Күлген ер» деген мысалмен беріледі [1]. Осы тұста ғалым М. Томанов -ған жұрнағын этимологиялық жағынан құранды екенін айтады. Ғалымның айтуынша, жұрнақтың алғашқы компоненті -ға – қимыл есім тұлғасы екенін, ал -н ежелгі дәуірде өткен шақты білдірген қосымша екенін айтады [2].

Сөздікте қолданылатын өткен шақ есімшесінің бір түрі -мыш, -міс жұрнақтары арқылы жасалады. Ол болжам немесе баяндау мәнін береді. Сөздікте «Құрмыш жа: Құрмыш иа – құрулы садақ» деген мысал келеді [1]. Қазіргі қазақ әдеби тілінде бұл қосымша жоғалып кетпегенімен, сирек қолданысқа ие. Бұл турасында М. Томанов: «Қазақ тілін –мыш формантына тән барлық мән-мағына –ған формантына ауысқан кезде –мыш реликт есебінде қазіргідей позицияда қалып қойған деп қарауға әбден дәлел бар. Қалай болғанда да, қазақ тіліндегі –мыш тұлғасының осы қолданысы бір жағынан көне түркілік қолданыспен, екінші жағынан қазіргі чуваш тіліндегі қолданыспен тығыз ұштасып жатады. –мыш біздің қазіргі тілімізде жеке сөздер құрамында ғана сақталған: тұрмыс, жазмыш, озмыш, болмыс, тарамыс тәрізді сөздер құрамындағы осы тұлға. –Мыш тұлғасы өзінің бұрынғы мағынасында қазіргі оңтүстік-батыс тілдерінде ғана сақталған», - деп пікір білдіреді [2]. М. Қашқаридің еңбегі арқылы сол дәуірде –ған мен –мыш тұлғаларының арасында белгілі бір дәрежеде айырмашылық болғаны байқалады.

Ал есімшенің -р жұрнағы кей жағдайда осы шақтың, кей жағдайда келер шақтың қызметін атқарғанын аңғаруға болады. Бұл туралы М. Қашқари: «Бірінші жақтан бағытпап: барырман – барармын болады» деп көрсетеді де, оғыз және түрік қолданысындағы ерекшеліктерге тоқталады [1].

Сондай-ақ, «Сөздікте» -ғай, -гей, -қай, -кей жұрнақтары келер шақ тұлғасында

жұмсалған. Бұл тұлғалар қазіргі қазақ тілінде белсенді қолданыста болмаса да, әлі күнге дейін сақталған. Ескерткіш тілінде «Ol ja қиғаж: Ол иа құрғай – Ол садақ құрады; Ol sut сақаж: Ол сүт сақай – Ол сүт сауады» деген сияқты бірнеше мысалдарды көруге болады [1].

Ғалым Б.Ш. Дәуітбекқызы өзінің ғылыми еңбегінде ескерткіш тілінде етістіктің есімше түрі көп кездесетінін айта келе, оның алты түрлі формасына тоқталады. Соның ішінде біз жоғарыда сөз етпеген «-ғу, -ғу, -ку, -ағу: иорығу – жүретін, иенігу – туатын, тұтырғу – тұтатын; -дачы/-тачы, -ғчы/-гчі, -ғлы/-глі: бардашы – барушы, турдашы – тұрушы, құрғушы – құрушы, суғаруғшы – суарушы» деген тұлғаларды да қоса сөз етеді [3]. Сонымен қатар, ғалым «Сөздіктегі -ған формасы зат есімге анықтауыштық мағынада жиі жұмсалады, себеп-салдарлық, субъект-объектілік қызметте жұмсалуды сирек» дейді де «-мыш, -міш атрибуттық позицияда объектілік-субъектілік мағынадағы сөздерге анықтауыштық қызмет атқарады. Субстантивтік қызметте жиі жұмсалады» деп пікір білдіреді [3]. Ал ғалым М. Томанов өз еңбегінде есімшелер мен көсемшелердің етістік мәнді де, есім мәнді де қабылдайтынын айта келе, былай дейді: «Қимыл есімдерінің кейбір түрлері қолданылу процесінде субстантивтер мен адъективтерге айналып кетті, біразы вербализацияға ұшырады. Вербализацияға ұшырағандар біздің бүгінгі тілімізде есімше деп ұғынылатын топтар; -ғалы тәрізді бірен-саран тұлғалар ғана көсемшеге айналды. Ал субстантив пен туруп (түр етістігінің есімше тұлғасы) етістігінің тіркесі жаңа дәуірде осы процеске ұшыраса, жатыс жалғаулы қимыл есімдерінің вербализациясы біздің заманымызда қалыптасқан құбылыс: жеңудеміз, жетудеміз т.б.» [2].

М. Қашқари еңбегінде есімшенің заттануы сирек кездеседі. Дегенмен, сөздікте «Ол іккі тауар сатышған алышғанлар ол – Ол екеуі тауар алысып-сатысқандар ол». Бұл жерде алысып-сатысқандар етістіктері қосарланып, заттық мәнде жұмсалып тұрғанын байқаймыз. Ескерткіш тілінде есімшенің -ған, -ген формалары көп кездеспейді. Есімше жұрнағының бұл түрі ХІ ғасырда қимыл атауын білдірумен қатар заттық, сапалық сипатты білдіретін атрибуттық қызмет атқарған. Осы ерекшелікті байқаған ғалым М. Қашқари есімшені етістіктен бөлек беріп, «істелген істер аса көп, үзіліссіз болып жатқандығын білдіретін айрықша сөздер» деп атайды [1].

Есімшенің заттануға бейім тұратын формаларына -мыш, -міш тұлғасын жатқызамыз. Аталмыш тұлға екі жақты белгіге ие: предикаттық және атрибуттық. Бұл жұрнақтың екі түрлі мәнде жұмсала алатынын М. Қашқари өз еңбегінде мысалдармен дәлелдеген. Мәселен, есімдердің алдында келсе, анықтауыш болатыны, ал өткен шақ мәнінде жұмсалса, баяндауыш қызметін атқаратынын мысалдар арқылы көруге болады. Мысалы, баяндауыш қызметінде «Озақы білге анша аймыш – Өткен даналар солай айтқан» деп өткен шақ мәнін білдірсе, «Пітміш башығ қартады (біткен жараны тырнады), кешміш үдзүк іртеді (өткен уақытты іздеді)» деген сөйлемде есім сөздің алдында келіп, анықтауыштық мәнде жұмсалған. Сондай-ақ еңбекте осындай анықтауыштық мәнде жұмсалған есімшелердің бірнеше мысалын кездестіруге болады:

«Седзреміш олғұн қойақ (Піскен қонақ сиреді),
Сармамыш сүттен қайақ (Сүттен қаймақ сүзілді)»;
«Алм Қалмыш табар адзынның (Басқанікі – қалған мал)
Кірсе қара орұнқа (Кірсең қара орынға)» [1].

«Сөздікте» -мыш, -міш тұлғасының заттық мәнде де жұмсалғанын байқауға болады. Мәселен, «Тылын түгмішні тышын иазмас – Тілмен түйінген тіспен жазылмас» деген мысалдан «түгмішні» сөзінің заттанып тұрғанын байқаймыз. Бұл тұлғаның заттану құбылысына араласатынын басқа ғалымдар да сөз еткен. Бұл туралы М. Томанов: «Қазіргі тіліміздегі кейбір есімше тұлғаларының қызмет аясының өте кең болуы тілдің тарихи даму барысында болған осындай процеспен байланысып жатады» десе [2], А. Есенқұлов «Орхон-енисей жазбаларында етістік жасайтын -мыс, -міс, -мыш, -міш жұрнақтары

тарихы жағынан алғанда жалпы зат есімге тән жұрнақ. Қазіргі кейбір түркі тілдерінде ол зат есім жасайтын жұрнақ ретінде осы күнге дейін сақталған көне жұрнақтардың қалдығы. Бұл жұрнақ арқылы жасалған туынды сөздер (жазмыш, тұрмыш, тарамыс, болмыс т.б.) қазіргі түркі тілдерінің көпшілігінде, негізінен бір мағынада қолданылады. Ескерткіштерде –мыш жұрнағы арқылы жасалған туынды сөздер етістік және есімшенің өткен шағын жасайды» деген пікір білдіреді [4, 209-210].

Бұл тұлғалардың заттануы мен сындануына қатысты ғалым Ж. Сарбалаев: «Қимыл есім тұлғаларын жасаған қосымшалардың тағы бір тобы субстантивация, прономинализация, абъективация процестеріне ұшырап, аталған сөз таптарында сөз жасағыш тұлғалар болып қалыптасты. Мысалы, қазақ тіліндегі баспақ, ілмек, оймақ, батпақ, қақпақ, жалпақ, имек, құймақ тәрізді есім сөздердің құрамындағы –мақ тұлғасы аффиктивтенген немесе субстантивтенген қимыл есім тұлғасы болып табылады» деп пікір білдіреді [5, 156].

Сонымен қорытындылай келе, мақалада М. Қашқари еңбектеріндегі есімшелердің тұлғаларын анықтап, олардың заттық және сындық сипатта жұмсалудың сөз еттік. Атап айтқанда, есімшенің –ған/ген, -мыш/-міш формаларының заттық мәнде жұмсалудың сөздіктен нақты мысалдар арқылы келтірдік. Есімшелердің аффиктивтенген тұлғалары сөздікте көп кездескенімен, мақаланың көлемін ескеріп, бірнешеуіне мысал келтіре отырып, талдау жасадық.

Әдебиеттер тізімі

1. Қашқари М. Түрік сөздігі. 1- том / Аударған А.Егеубаев. – Алматы: Арда, 2017. – 592 б.
2. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – 2-бас. – Алматы : Мектеп, 1988. – 264 б.
3. Шағырова Б.Д. М.Қашқаридің «Диуани лұғат-ит-түрк» еңбегіндегі және қазіргі қазақ тіліндегі етістік категориясы: Филология ғыл.канд.диссерт. – Алматы, 2004. – 143 б.
4. Есенқұлов А. Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі қосымшалар. Қазақ ССР Ғылым академиясы; Тіл білімі институты. – Алматы, 1976. – 239 б.
5. Сарбалаев Ж. Қазіргі қазақ тіліндегі конверсиялық тәсіл және аффиктивация. Монография. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2013. – 224 б.

References

1. Kashgari M. Turik sozdigi. [Turkish dictionary. Volume 1 / Translated by A. Yegeubai] Almaty: Arda+7, 2017. – 592 p. (In Kazakh)
2. Tomanov M. Kazak tilinin tarihi grammatikasy. [Historical grammar of the Kazakh language]. – 2nd ed. – Almaty: Mektep, 1988. – 264 p. (In Kazakh)
3. Shagyrova B.D. M. Qashkaridin «Diwani lugat-it-turk» enbegindegi jane qazirgi qazaq tilindegi etistik kategoriyasy [Category of the verb in M. Kashgari's Diwani Lughat-at-Turk and in the modern Kazakh language]. – Almaty, 2004. – 143 p. (In Kazakh)
4. Yesenkulov A. Kone turki zhazba eskertkishterindegi kosymshalar. [Supplements in ancient Turkic inscriptions. Academy of Sciences of the Kazakh SSR; Institute of Linguistics]. – Almaty, 1976. – 239 p. (In Kazakh)
5. Sarbalaev Zh. Kazirgi kazak tilindegi konversiyaliq tasil zhane adektivatsiya. [Conversion method and adjectivation in the modern Kazakh language. Monograph]. – Almaty: Arys, 2013, 224 p. (In Kazakh)

A.O. Akzhigitova

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: akkibat.kaznu@mail.ru)

Participles and their adjectivised, substantivised forms in the work

***Diwani Lughat-at-Turk* by M. Kashgari**

Abstract. In the study of the history of the formation and development of the Kazakh language, ancient and middle Turkic monuments occupy a special place. The study and analysis of linguistic forms in the work of M. Kashgari «Divan lugat at-turk» is one of the urgent tasks today. Although this work has been widely studied in the literary and historical context, it has not yet been fully studied from the point of view of linguistics and the theory of Kazakh linguistics. Therefore, this article analyzes the participles in the «Dictionary» of M. Kashgari, as well as their adjectival and substantivized forms. This topic is considered for the first time in Kazakh linguistics.

Keywords: M. Kashgari, Diwani Lughat-at-Turk, verb, participle, adjectivisation, substantivisation, word formation

А.О. Ақжигитова

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

(E-mail: akkibat.kaznu@mail.ru)

Причастия и их адъективированные, субстантивированные формы в труде

М. Кашгари «Дивани лугат-ит-тюрк»

Аннотация. В исследовании истории формирования и развития казахского языка особое место занимают древние и среднетюркские памятники. Изучение и анализ языковых форм в труде М. Кашгари «Диван лугат ат-турк» являются одной из актуальных задач на сегодняшний день. Хотя этот труд был широко исследован в литературном и историческом контексте, он еще не был полностью изучен с точки зрения лингвистики и теории казахского языкознания. Поэтому в данной статье проанализированы причастия в «Словаре» М. Кашгари, а также их адъективированные и субстантивированные формы. Эта тема впервые рассматривается в казахском языкознании.

Ключевые слова: М. Кашгари, «Дивани лугат ат-тюрк», глагол, причастие, адъективация, субстантивация, словообразование.

Автор туралы мәлімет:

Ақжігітова А.О. – PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан. ORCID: 0000-0001-7336-214X

Information about authors:

Akzhigitova A.O. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan. ORCID: 0000-0001-7336-214X.

Сведения об авторах:

Ақжигитова А.О. – PhD докторант, кандидат филологических наук, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан 0000-0001-7336-214X